

*СПРОТИВ ТА ПОКОРА. ЛИСТИ ТА НОТАТКИ З-ЗА ГРАТ.* ДИТРИХ БОНГЕФФЕР. КИЇВ: ДУХ-І-ЛІТЕРА, 2018, 832 с. ISBN 978-966-378-604-9; 280.00 грн.\*

DOI: 10.29357/2521-179X.2019.22.13

Книга «Спротив та покора. Листи та нотатки з-за ґрат» є восьмим томом праць Дитриха Бонгеффера і хронологічно охоплює останні два роки життя відомого німецького пастора та теолога. Ці 23 місяці ув'язнення у слідчій в'язниці вермахту в Берліні-Тегелі та підземній в'язниці Принц-Альбрехт-штрассе в Берліні які могли стати «втраченим часом» для Бонгеффера, насправді стали пошуком «ґрунту під ногами». Розлука з сім'єю, найкращим другом Ебергардом Бетге, братами по вірі зі Сповідницької Церкви, братами по змові проти Гітлера, улюбленою роботою Євангелічної Церкви Пруської унії, з рукописами «Етики», і врешті решт, з молодістю нареченою. Через таку розлуку можна було впасти в обійми розпачу, а можна було спробувати вхопити дух часу і відповісти на питання «ким є сьогодні для нас Ісус Христос?» (464) і «як Христос може стати Господом і для безрелігійних людей?» (465). Згадуючи застереження апостола Павла про те, що необхідно «використовувати час, бо дні лихі» (Єф. 5:16), Бонгеффер в березні 1944 р. напише, що «щоденна загроза життю, яку ми зараз так чи інакше переживаємо майже всі, у якийсь особливий спосіб спонукає ловити момент, «використовувати час»» (400).

Збірка «Спротив та покора» починається текстом «Десять років по тому», який можна вважати підсумковим звітом на зламі 1943 р. Адресатом цього тексту є три людини: Ебергарт Бетге, племінник Ганс фон Донаньї та німецький генерал-майора Ганс Остер. Всі вони приймали участь у змові проти Гітлера. Донаньї та Остер, як і Бонгеффер, були страчені в Флоссенбурзі у 1945 р. В цьому тексті Бонгеффер міркує про втрачений час, який за його словами є незаповненим і порожнім часом (47). Мова не стільки про час в хронологічному сенсі, скільки про набуті знання та досвід, які залишаються попри прожите життя. Прожитому життю Бонгеффер протиставляє спільність духу, яку він мав зі своїми однодумцями як в Сповідницькій церкві, що протистояла нацистській цензурі, так і зі своїми сподвижниками у справі замаху на Гітлера. Тегельські нотатки – це саме той «ґрунт під ногами», про який пише Бонгеффер в тексті «Десять років по тому». Перебуваючи в ізоляції впродовж багатьох місяців, він намагається намацати ґрунт, який не дасть йому здатися і впасти у відчай. Для цього він пише листи, занотовує молитви, складає вірші, обдумує глибокі теологічні та філософські тези. Навіщо він це робить? Як згадується в передмові до книги: «Листи й нотатки, написані Бонгеффером у Тегелі є документальними свідченнями зусиль, спрямованих на те, аби не втратити минуле, відновити неперервність власного минулого на противагу «втручанню ззовні» (28). Коли порушена неперервність із минулим та майбутнім (93), що і відбулося з Бонгеффером після того, як його відірвали від минулого, а майбутнє було абсолютно туманним, потрібно було знов шукати надійний ґрунт в теперішньому. До пошуків він приступає вже через місяць після свого арешту.

\* Стаття надійшла в редакцію 12.03.2019; схвалена до друку 25.03.2019.

У травні 1943 р. Бонгеффер починає шукати знов все те, що залишилося на волі в його книгах, проповідях, незакінченій книзі:

«Незадоволення, – напруження  
нетерплячість  
туга  
нудьга  
ніч – глибоко на самоті

Байдужість  
Натиск занятість, різноманіття, новизна  
Апатія, втома, спати – навпаки суворий порядок

Фантазування, викривлення минулого та майбутнього  
Самогубство, не через відчуття провини, а тому що я,  
По суті, вже мертвій, остання риска,  
підсумок» (93)

В «Спротиві і покорі» читач зіштовхується з досвідом виживання в умовах воєнного часу. Лише Ебергардові Бетге Бонгеффер відкривав те, що в перші 12 днів після свого арешту, коли його ізолювали і поводитися з ним як з небезпечним злочинцем, його переслідувала *acedia-tristitia* (з грец. та лат.: сум, апатія, пригнічення, недбалість, журба, прикрість), з її небезпечними наслідками (228). У перший місяць ув'язнення, щоб вистояти, Бонгеффер, окрім молитви, Бонгеффер писав, що робить ще й наступне: «я читаю, мислю, працюю, пишу, ходжу туди-сюди, – зовсім не як білий ведмідь, що стирає боки об стіни, – йдеться лише про те, щоб триматися за те, що ти ще маєш і можеш, і цього вже за багатого, – важливо стримувати думки про те, чого не можеш, тобто придушувати в собі злість через скрутне становище загалом і неспокій» (100). Більш ніж через рік (21.06.1944) він надішле своєму другу лист, в якому буде зазначати, що серед дрібних думок треба знову й знову знаходити шлях до думок великих, які роблять людину більш сильною (563). Ще за кілька місяців Бетге отримає лист, в якому його друг напише наступне: «Зараз я працюю над 3-ма розділами (див. Нарис праці), про які я писав. Усе так, як ти й казав, – «пізнання» є найзахопливішою річчю у світі, і тому я зараз цілком поринув в роботу» (644). В останній рік свого життя Бонгеффер працював над «Описом стану християнства» (637, 659).

На весні 1944 р. він прийде до наступного висновку: «усе наше дотеперішнє «християнство» втратить фундамент, і сьогодні залишилося лише кілька «останніх лицарів» або інтелектуально недобросовісних людей, до яких можна пристати в «релігійному» плані» (465). Бонгеффер був цим останнім лицарем. Він нагадує, що «Бог дозволив витіснити себе зі світу на хрест» і тим самим Він стає безсилим і слабким у світі, залишається з нами і допомагає нам (611). Так, саме доля виштовхала і його з академічних кабінетів та церковних стін у в'язницю, щоб зрозуміти, тих, хто знаходиться на межі, щоб «відчути час» (90, 123). Бонгеффер, окрім того, що служить ув'язненим, займається тим, що він називає «розвідкою про відчуття часу». 14 червня 1943 р. він навіть напише, що ця «розвідка» вже майже готова, але їй потрібно трохи полежати (134). В камері, писав Бонгеффер, «повертаєшся до

найпростіших речей» (124). У в'язниці він не тільки розпочинає щоденну роботу над Біблією, яку, за багато місяців прочитає не один раз і частково вивчить на пам'ять, але і працює з «нетеологічними проблемами» (229). Так виникає стаття про «відчуття часу» (яка, нажаль, не зберіглася). Все, що ми знаємо про цей «матеріал», це те, що він «виник, насамперед із потреби переглянути власне минуле в ситуації, коли час так легко може видатися «порожнім» і «втраченим» (229).

Бонгеффер передчуває, що життя вже більш-менш позаду («ї треба лише завершити свою «Етику») (284). Він по доброму заздрить Бетге, який на той час вже був одруженим і очікував на дитину. Саме тому Бонгеффер пише: «у такі миті мене охоплює практично порівняльне ні з чим іншим бажання мати дитину й не піти з життя безслідно» (284). Через кілька днів він напише, що вже не вірить в своє звільнення (289). Але незалежно від цього він продовжує використовувати свій день для того, «щоб спокійно поміркувати над кількома працями», постійно зазначаючи при цьому, що на таке міркування «обмаль часу» (244). Він пише Бетге, що люди завжди шукають точку опертя й орієнтуються на неї (271). В «Десять років по тому» Бонгеффер запитує: «Чи були колись в історії люди, яким у їхньому сьогодні настільки бракувало ґрунту під ногами? Яким усі можливі сучасні альтернативи здавалися б однаково нестерпним, ворожими життя, безглуздими; які так беззастережно шукали би джерело своєї сили лише в минулому чи майбутньому, поза всіма цими сучасними альтернативами, і які все ж не були фантазерами і могли би так упевнено та спокійно очікувати на успіх своєї справи, як ми? Або ж: чи люди з відповідальним мисленням із якоїсь генерації почувалися колись перед великим історичним поворотом інакше, ніж ми сьогодні, — й саме тому, що народжувалося щось справді нове, що не могло народитися в сучасних альтернативах?» (48).

Перебуваючи у в'язниці він продовжує започатковані Карлом Бартом і всією «діалектичною теологією» пошуки місця християнства в світі, який докорінно змінився, став «дорослим» та самодостатнім. Якщо ми живемо в епоху «кінця релігії», то церква, як і теологія в цілому, має поставити перед собою це «останнє» запитання: як можливо в сучасному світі, який став повнолітнім, звертатися з посланням від Бога до людини, яка звільнилася від релігії і стала «безрелігійною»? Мабуть, краще за багатьох своїх сучасників відчуваючи час, Бонгеффер намагається дати відповіді на запитання, що таке церква, спільнота віруючих, проповідь, літургія, культ, молитва, християнське життя в світі, яким він тепер є (світським, «безбожним»? Якимось чином він знав, що колись з'явиться «нова мова, можливо не зовсім релігійна, але така, що звільнює і рятує, як мова Ісуса, що лякала людей і се ж підкорювала їх своєю силою, мова нової справедливості та істини» (500).

Бонгеффер будує новий «фундамент» в часи хаосу і відсутності орієнтирів, коли життя є «безформним або ж фрагментарним» (497). Він пише, що якщо раніше люди могли планувати, розбудовувати та формувати своє життя, то сьогодні (в часи нацистської Німеччини) тільки наївний думає, що можна щось спланувати навіть на наступний день, бо щойно ти щось збудував, це може бути зруйновано за одну мить. Завданням свого покоління Бонгеффер бачив не бажання чогось великого, а порятунок душі від хаосу. Не збудуванням потрібно займатися, а руйнуванням химерних фундаментів. Саме збережена «душа» допоможе, в майбутньому,

«планувати, будувати та формувати нове і краще життя». Саме через це, Бонгеффер більш «сподівався» ніж «планував», більш «витримував», ніж «йшов попереду інших» (497).

Бонгеффер вважав, що «слід витягувати людей з одномірного мислення». Віра для нього тільки тоді стає вірною, коли вона робить можливим життя в багатомірності (520). Ебергард, навзаєм, писав своєму другу, що люди сьогодні «будь-що прагнуть мати непохитні уявлення» (530). Кращий друг (який, як визнавав Бонгеффер, найкраще за інших інтерпретував його думки) констатує, що сьогодні люди (насамперед освічені) потребують не тільки істини та милосердя, а ще й простору – «простору, де можна відпочити, зануритися, сховатися в тиші та здійснити культ...» (530) і погоджується з Дитрихом в тому, що «лише віра уможливорює життя в багато ви[мірності]» (531).

Найважливішим питанням для майбутнього Бонгеффер бачить те, як «ми будемо знаходити ґрунт для спільного життя людей, яким духовним речам і законам дозволимо бути чинними як основам осмисленого людського життя» (525). Свою позицію з точки зору історії, Бонгеффер визначав, як «рух у напрямку людської автономії» (545). Відчуття часу підказувало йому, що у наукових, мистецьких і звісно етичних, питаннях людина навчилася давати собі раду без допомоги «робочої гіпотези: Бог» (545). Все відбувається і без «Бога», причому так само добре, як і раніше (за часів, коли людство потребувало цієї робочої гіпотези). Тепер «Бог» витісняється з життя і втрачає позиції (546). Бонгеффер пише, що «світ, який усвідомив себе й закони свого життя, настільки впевнений в собі, що нас це приголомшує» (546). З цього ймовірного тупику є два виходи. Один з них пропонує християнська апологетика, яка атакує «повнолітній світ» і яку Бонгеффер вважає безглуздою, інший, так зване секуляризоване відгалуження християнської теології (філософи-екзистенціалісти та психотерапевти), які переконують впевнену, задоволену, щасливу людину в тому, що вона насправді нещасна, у розпачі і не хоче визнати свого скрутного становища (547, 576). Перші (апологети), намагаються повернути людину, що стала зрілою, «до пубертатного періоду, тобто зробити її залежною від речей, від яких вона вже фактично не залежить, загнати її у проблеми, які для неї фактично вже не є проблемами. Другі (секуляризовані християни) розраховують загнати у внутрішній відчай тих, хто відчуває себе здоровим, повним сил і впевненості (547).

Повнолітній світ є світом, який позбавлений Бога. Але саме завдяки цьому, пише Бонгеффер, він є більш ближчим до Бога, ніж не повнолітній (615). Він зізнався своєму другу, що хоча питання, які він піднімає, є важливими, але (поки що) всі вони викладаються ним жахливо незрозуміло і заплутано. У в'язниці Бонгеффер послідовно опрацьовує нерелігійну інтерпретацію біблійних понять. Він писав, що якщо вже і вийде з в'язниці, то вже точно не «*homo religious*» (релігійною людиною). Можливо, тому що в камері його страх перед релігійністю став ще більшим, ніж він був до цього (239). Це завдання було більшим, ніж він міг розв'язати самотужки. Спостереження за ознаками часу підказувало Бонгефферу, що «Бог дозволяє нам у світі без робочої гіпотези Бога». *Etsi deus non daretur* це формула, яка стає для Бонгеффера і кінцем старого і початком

нового способу мислення. Чим повнолітнішим стає людство, тим більш йому слід намагатися жити без Бога. «Бог, який є з нами, є Богом, який нас залишає» (Мар. 15:34). «Перед Богом і з Богом ми живемо без Бога» – підсумовує шлях своїх інтелектуальних та духовних пошуків Бонгеффер (611). Далі він розвиває ідею безсилового і слабого Бога, який дозволив витіснити себе зі світу на хрест, де він і залишається, допомагаючи нам. Саме завдяки цьому безсиллю Бог отримує у світі силу та місце (611-612). Це, за Бонгеффером, є початком світської інтерпретації Біблії.

«Хто я?», – запитує себе Бонгеффер у в'язниці (587). Відповіддю буде: я – людина, яка не має здійснювати релігійну дію, а співпереживати стражданню Бога у світі (613). За роки, проведені за ґратами, Бонгеффер, «пізнав і навчився розуміти глибоку поцейбічність християнства; християнин є не homo religiosus, а просто людиною (619). Бог веде нас крізь складні часи насамперед до самих себе (621). Всі ці фрагментарні думки, які читачем сприймаються як незавершені й неоднозначні, залишають великий простір для подальшого тлумачення.

Як Бонгефферу вдалося не впасти духом серед суворої дисципліни в'язниці (підйом о 6 ранку, вечера о 16, відбій о 18), де «життя регулювалося ударами дзвону»? Як він зміг вистояти в колі в'язнів, серед яких були не тільки політичні військовослужбовці, але й кримінальні злочинці? Як йому почувалося в одиночній камері слідчої в'язниці Берлін-Тегель? У в'язниці потрібно було «жити так, неначе немає жодних бажань і жодного майбутнього і бути цілковито тим, ким ти є» (417). Бонгеффер зміг зорієнтуватися та примиритися із зовсім новою ситуацією. І нехай спочатку він переймався питанням, чи насправді те, через що він завдав стільки клопотів своїм родичам та друзям, є справою християнина, пізніше він відкинув ці думки як спокусливі і набрався впевненості, що саме вистояти в таких безнадійних складних обставинах із усією проблематикою, які вони за собою тягнуть, було його життєвим завданням. Це і зробило його щасливим і допомогло зберегти стійкість (228). Внутрішню дисципліну він протиставив дисциплінарному тиску в'язничного розпорядку, нав'язаного тюремними наглядачами. «Вчора я чув, як тут хтось сказав, що останні роки були для нього втрачені» (451), згадує Бонгеффер про когось з ув'язнених. Про себе ж він казав, що в жодному разі не пожалкував про своє рішення 1939 р., останнім кораблем повернутися зі США до нацистської Німеччини і розділити долю свого народу.

Листи та нотатки з-за ґрат, які повністю вперше були видані в Мюнхені в 1951 р., спричинили хвилю інтересу до постаті Бонгеффера, яка все ще не спадає до сьогоденішнього дня. Запитання, які ставить перед собою Бонгеффер, є лакмусовим папірцем і для наших власних «страхів» в ситуації повноліття, яке відбувається зі світом навколо нас. Відповіді на запитання про те, «хто для нас Христос?», «хто такий я?» і «у що ми насправді віримо?» були не тільки вкрай важливі для в'язня тегелівської в'язниці, але й здатні перевірити і нашу власну теологію на відповідність часу.

*Анатолій Денисенко*

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова*

*Київ, Україна*

ORCID: 0000-0002-7166-9401